

[Project]

Sint-Jan-Berchmanskerk, dringende herstellingswerken en restauratie glas-in-lood

[Eigenaar]

Kerkfabriek Emmaüs

[Opdrachtgever]

Stad Mechelen

[Coördinatie]

Dienst Monumentenzorg stad Mechelen
Schepenen bevoegd voor monumentenzorg, Greet Geypen

[Aangestelde architect]

Architectenbureau K. Beck bvba

[Uitvoerder]

Firma Van Loy Cie uit Herselt

[Subsidie - restauratiepremie]

Vlaamse overheid - Agentschap Onroerend Erfgoed

Groene rand van Mechelen verstedelijkt

Tot ongeveer midden 19de eeuw had het gebied rond de Mechelse binnenstad - van oudsher opgedeeld in zes gehuchten - een uitgesproken landelijk karakter. Nog voor de eeuw ten einde liep, veranderde dit uitzicht grondig. Vooral door de oprukkende industrialisering steeg de Mechelse bevolking enorm. De binnenstad werd al gauw te klein en een uitbreiding buiten de afgebroken stadsmuren drong zich op.

Langs de grote invalswegen naar de stad kwam er een lintbebouwing op gang, waarlangs nieuwe straten ontstonden met aaneengesloten, doorgaans bescheiden bebouwing. Op die manier ontstond o.a. een nieuwe woonwijk langs beide zijden van de Brusselsesteenweg - de centrale as van het gebied tussen de Leuvensevaart, de spoorlijn naar Dendermonde en de Hombeeksesteenweg. In snel tempo werden de landbouwgronden er op grote schaal verkaveld.

▼ Dit zicht van de nog bestaande 'afspanning Belgrado' aan de Brusselsesteenweg uit 1825 geeft een beeld van het toen nog erg landelijke karakter van het Mechelse gehucht Geerdegem.

Katholieke kerk volgt de stadsuitbreiding op de voet

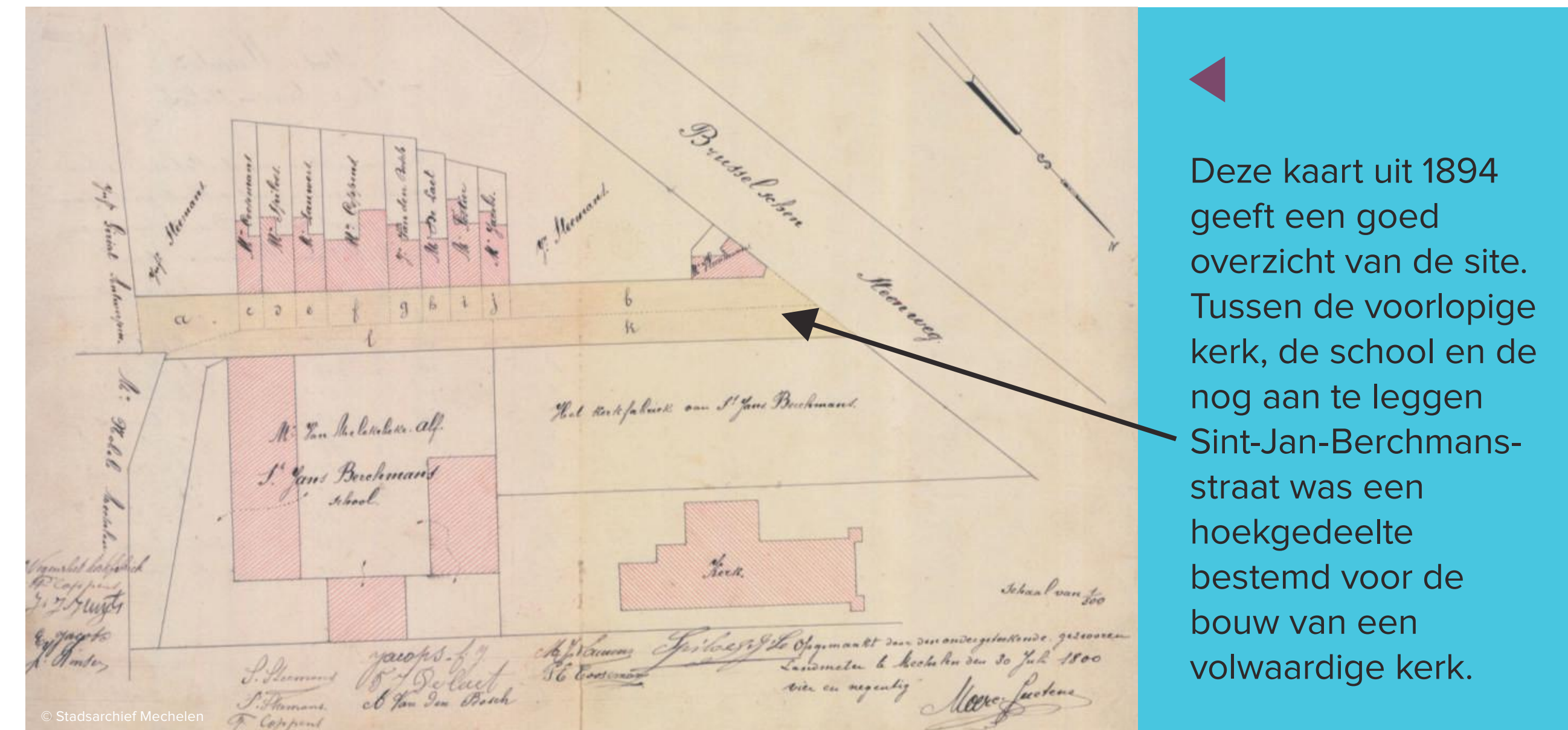
De religieuze overheid volgde de stedelijke evolutie en de groei van de nieuwe woonwijken met argusogen. Beducht voor het oprukkende socialisme en bekommerd om het zielenheil van de arbeiders stelde de toenmalige aartsbisschop Goossens zich actief op. Hij ondersteunde de oprichting van nieuwe parochies in de uitdijende arbeiderswijken en pleitte voor parochiale scholen die de arbeidersjeugd kosteloos onderwijs verschafften.

De aartsbisschop werd hierin gesteund door vele invloedrijke katholieken. Eén van hen - dokter en katholiek politicus Jules Wittman - stelde in 1888 twee naast elkaar gelegen percelen aan de Brusselsesteenweg ter beschikking voor de bouw van een meisjesschool en een kapel voor de omliggende wijk, die toen ongeveer 2145 inwoners telde.

Een uitgebreid bouwprogramma

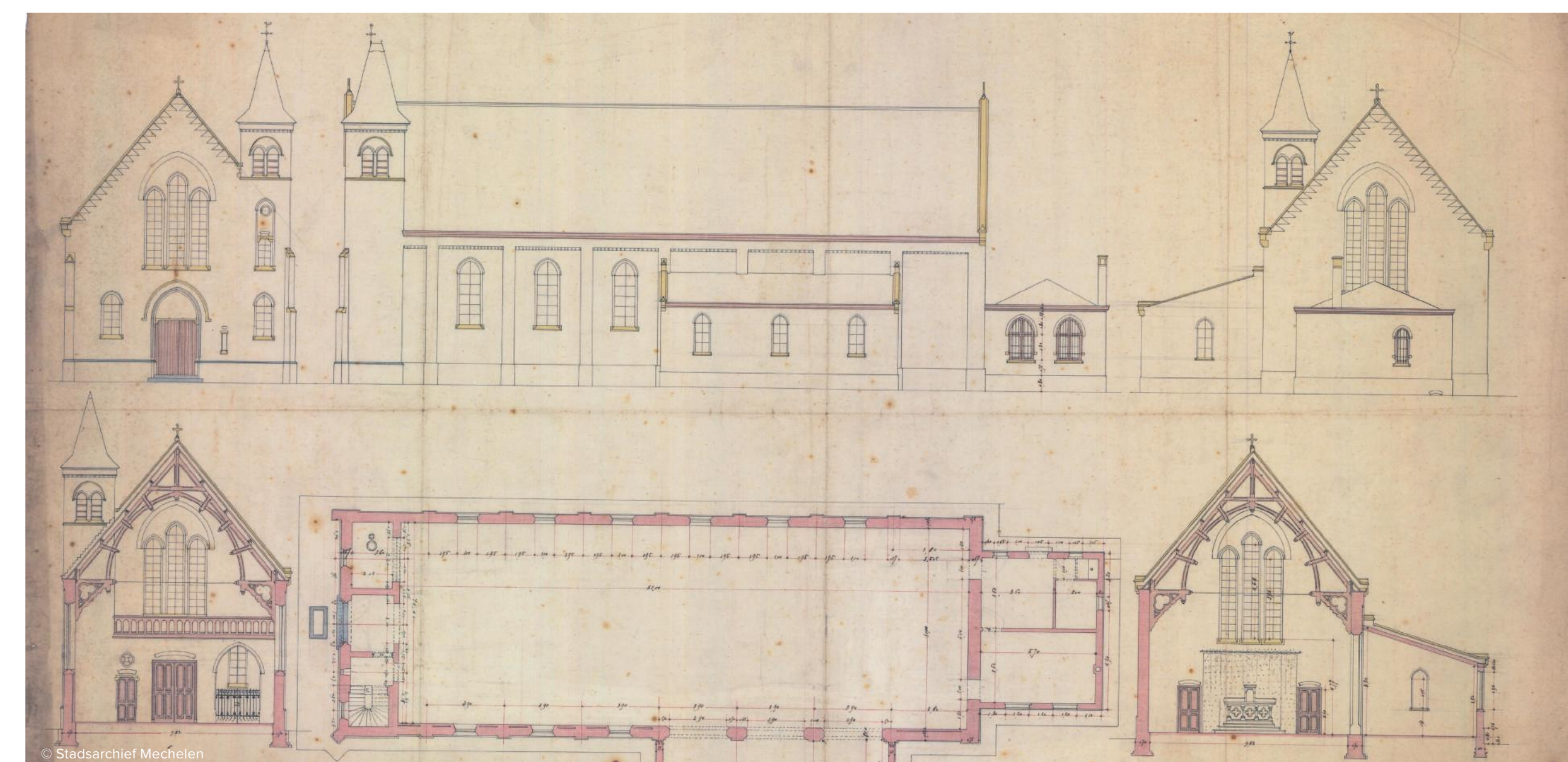
De door dokter Wittman geschonken gronden waren vrij groot en uitstekend gelegen. Hoewel ze zich centraal in de wijk bevonden, lagen ze dicht genoeg bij de brug over de Leuvensevaart om de binding met de binnenstad te garanderen.

De kerkelijke overheid ontwikkelde een bouwprogramma voor de hele site met een meisjesschool met klooster, een kapel/parochiezaal en een kerk.

▶ Deze kaart uit 1894 geeft een goed overzicht van de site. Tussen de voorlopige kerk, de school en de nog aan te leggen Sint-Jan-Berchmansstraat was een hoekgedeelte bestemd voor de bouw van een volwaardige kerk.

Eind 1889 volgde de bouwaanvraag voor de meisjesschool. Het ontwerp omvatte twee evenwijdige klassenvleugels met centraal een kloostergebouw voor enkele ursulinen uit Onze-Lieve-Vrouw-Waver, die de school zouden leiden. De werken gingen kort nadien van start en in oktober 1890 werden het klooster en de zuidelijke klasvleugel al in gebruik genomen. De twee delen van de noordelijke schoolvleugel kwamen pas in 1894 en 1904 tot stand. Terwijl de werken aan de school nog volop aan de gang waren, werd al een bouwaanvraag ingediend voor de oprichting van de kapel of voorlopige kerk, die nog in 1890 in gebruik werd genomen.

▶ De kapel werd sober opgevat. Het grondplan beperkte zich tot een rechthoekig volume met ingebouwde toren en een vlak koor, een gedeeltelijke zijbeuk en een achteraan gelegen sacristie. Spitsboogvensters en een spitsongewelf met driepassen plaatsen het ontwerp stilistisch in de neogotiek.

Sint-Jan-Berchmans: de late heiligverklaring van een 17de-eeuwse jezuïet

Naar verluidt stond aartsbisschop Goossens er persoonlijk op dat zowel de school als de kapel werden opgedragen aan Sint-Jan-Berchmans, een 17de-eeuwse jezuïet die pas in 1888 door paus Leo XIII heilig werd verklaard. Zijn jarenlang verblijf in Mechelen en het feit dat hij samen met zijn ordegenoot Aloysius Gonzaga beschermheer was van de studenten, beïnvloedden zonder twiifel de keuze voor Sint-Jan-Berchmans als patroonheilige.

▶ Sint-Jan-Berchmans staat centraal in het radvenster dat het koor van de kerk verlicht.

Op aangeven van een lokale priester trok de uit Diest afkomstige Jan Berchmans op 12-jarige leeftijd naar Mechelen. Daar trad hij in dienst bij een Mechelse kanunnik, die in ruil voor huishoudelijke taken zijn studies bekostigde. Vier jaar later was Berchmans één van de eerste leerlingen van het in 1615 opgerichte jezuïetencollege in Mechelen. Het jaar daarop trad hij ook toe tot deze orde. In 1618 verliet Berchmans Mechelen om een bijkomende filosofische opleiding te volgen in Rome, waar hij drie jaar later op jonge leeftijd overleed.

Een totaalconcept van architect Henri Meyns (1858-1928)

De ontwerpen voor de school en de kapel - en later ook voor de Sint-Jan-Berchmanskerk - zijn allemaal toe te schrijven aan één man: architect Henri (Hendrik) Meyns. Hij werd geboren in Brugge op 13 november 1858 en verhuisde op 7 september 1880 naar Mechelen. Hier bouwde hij een succesvolle carrière uit als architect, met de kerkelijke overheid als voornaamste broodheer. Zijn oeuvre omvat zowel nieuwbouwprojecten voor scholen en kerken als kleine en grote restauraties - hij droeg o.a. bij aan de herstelling van de Sint-Romboutskathedraal.

Voor zijn nieuwbouwprojecten hanteerde Meyns doorgaans een neogotische vormtaal, zoals voor de vleugel van de Heilige Maagd (1895-96) van het Sint-Romboutscollege. Hoewel het gebruik van andere neostijlen voor katholieke gebouwen na 1885 meer algemeen werd aanvaard, bleef de neogotiek de huisstijl van de religieus-christelijke architectuur. Door zijn restauratiewerken aan gotische gebouwen had hij deze vormtaal ook goed in de vingers. Toch was hij ook bekend met andere neostijlen. In 1901 ontwierp hij de neomaans geïnspireerde Heilig Hartkerk in de Mechelse Adegemstraat en een brouwerswoning in eclectische stijl met neo-Vlaamse-renaissance elementen in Sint-Katelijne-Waver.

De Sint-Jan-Berchmanskerek: een werk van lange adem

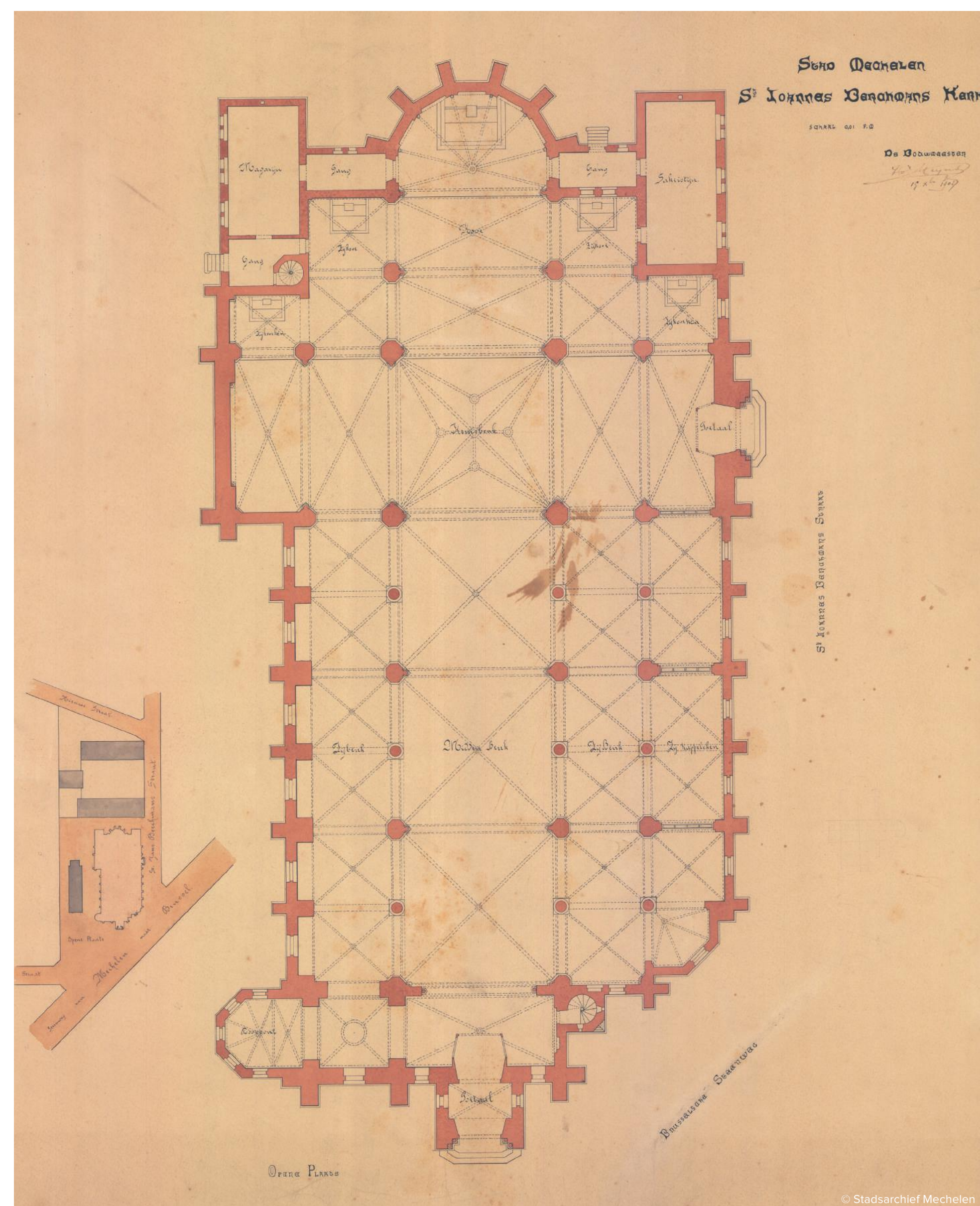
Op 7 maart 1891 erkende koning Leopold II de gemeenschap rond de Sint-Jan-Berchmanskapel officieel als parochie en legde hij de grenzen ervan vast. Dat was een eerste stap naar een nieuwe kerk.

In 1902 liet de kerkfabriek plannen uittekenen voor de bouw van een volwaardige kerk, waarvoor ze beroep deed op architect Henri Meyns. De eigenlijke bouw zou pas vele jaren en voorontwerpen later starten.

Het geweigerde voorontwerp van 1902

Hoewel het bouwterrein van de toekomstige kerk gunstig gelegen was, hield het toch ook enkele beperkingen in. Zo moest de ontwerper rekening houden met de schuine rooilijn aan de Brusselsesteenweg en de meisjesschool en kapel. De kapel zou na de bouw van de definitieve kerk namelijk omgevormd worden tot parochiezaal, een scenario dat zich later in de naburige Sint-Jozef-Colomaparochie zou herhalen.

Op 15 december 1902 voltooide Henri Meyns een reeks plannen voor de nieuwe Sint-Jan-Berchmanskerek. Om het beschikbare terrein ten volle te gebruiken, plaatste hij het gebouw evenwijdig aan de kapel en de Sint-Jan-Berchmansstraat. Hij ontwikkelde een uitzonderlijk grondplan met asymmetrisch opgevatte zijbeuken: één zijbeuk aan de zijde van de kapel tegenover twee zijbeuken aan de Sint-Jan-Berchmansstraat. Hij voorzag de kerk van hoog opgetrokken kruisbeuken, een halfroond koor en een toren die zich naast het hoofdportaal bevond.

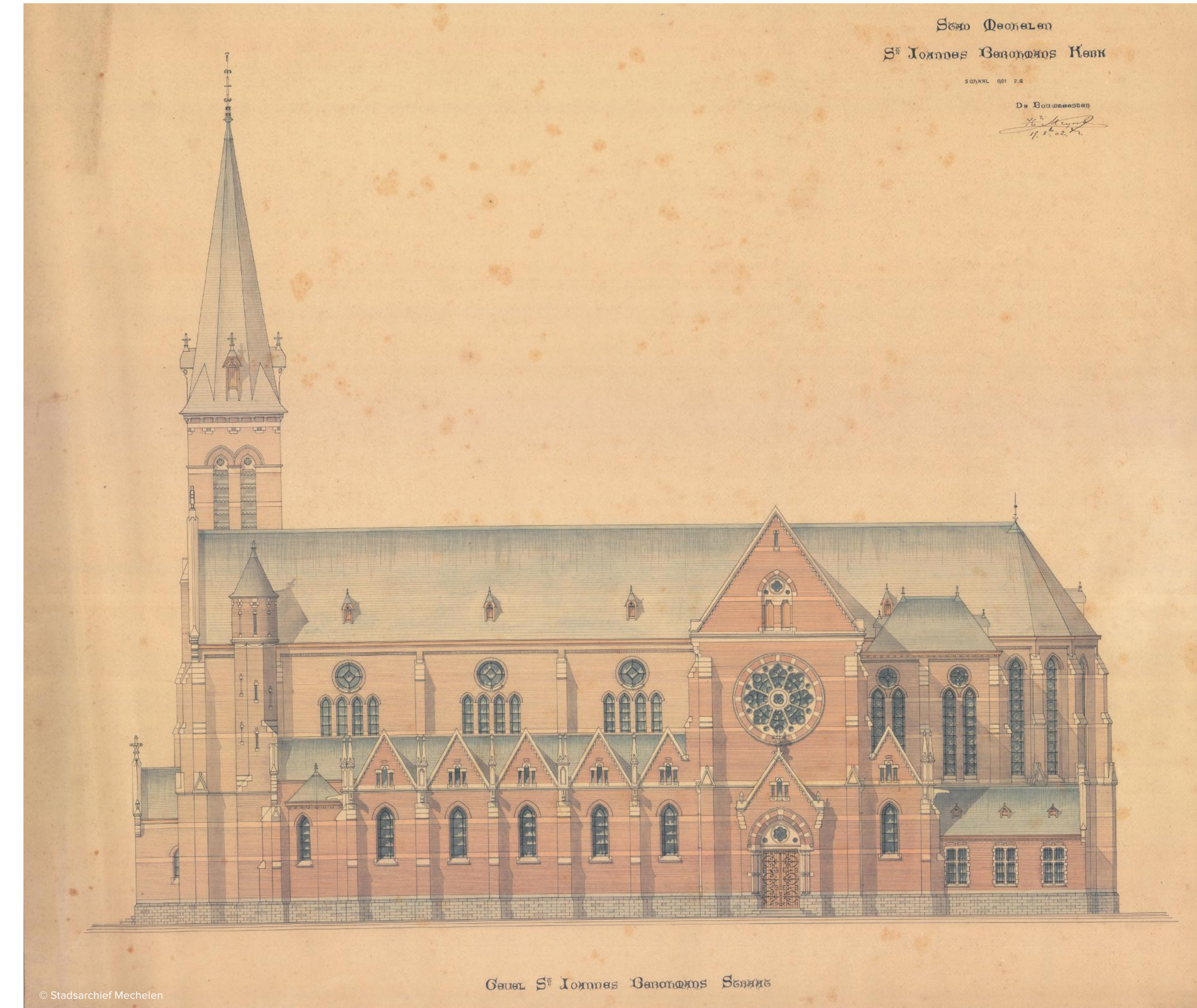

◀ In zijn voorontwerp voor de Sint-Jan-Berchmanskerek van 1902 probeerde architect Meyns het terrein tussen de school en kapel - die omgevormd zou worden tot parochiezaal - maximaal te benutten.

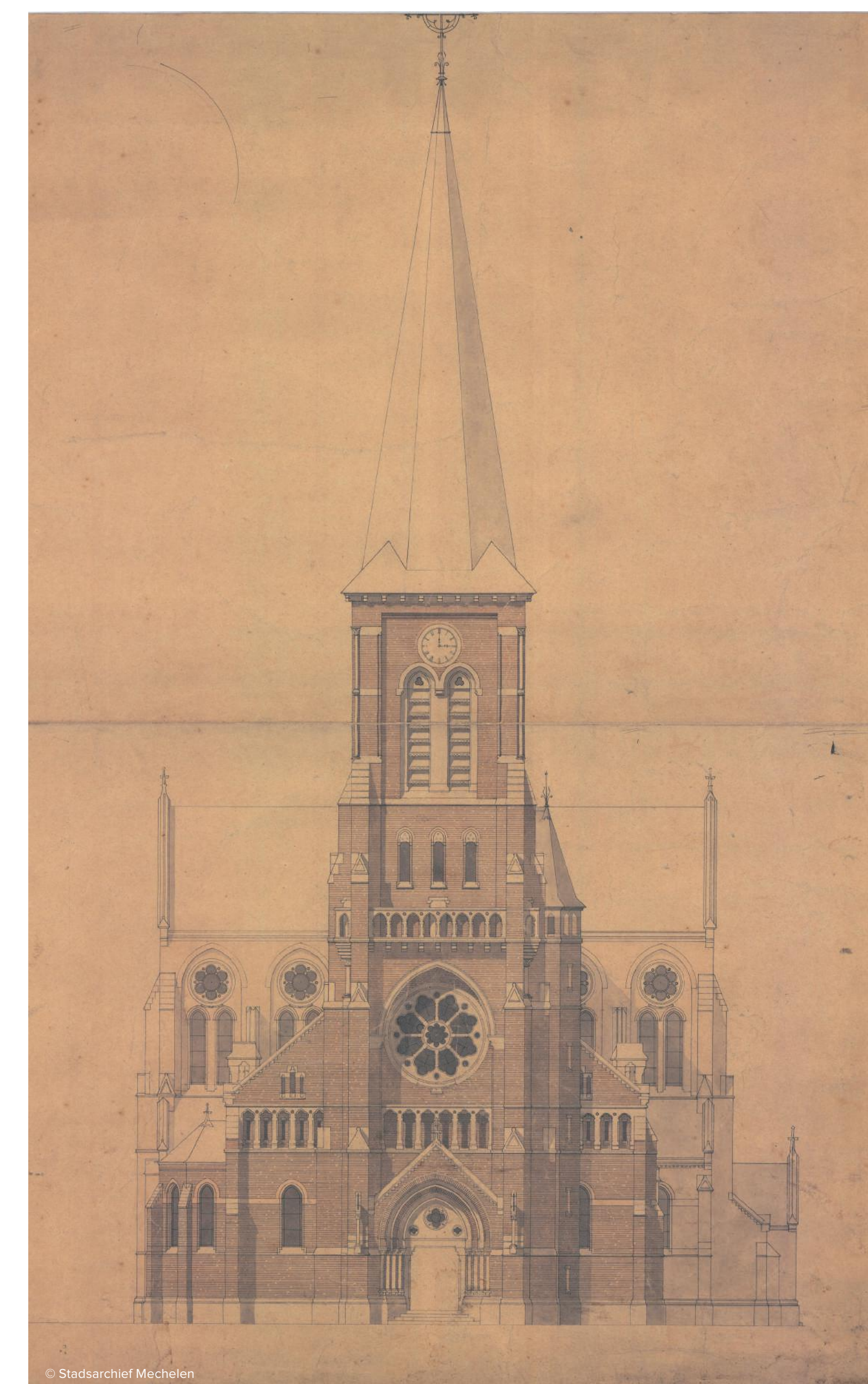
Stilistisch inspireerde de architect zich op de vroege gotiek. Om het ontwerp te verlevendigen richtte hij zich op de vensteropeningen. Daarbij maakte hij vooral gebruik van smalle lancetramen en roosvensters, die hij op diverse plaatsen combineerde.

Meyns' keuze voor de neogotiek was wellicht ingegeven door de overige, neogotische gebouwen die hij eerder op de site realiseerde. Ook het materiaalgebruik lijkt afgestemd op de al aanwezige school en kapel: hij vatte de kerk op als een sober baksteenbouw met schaarse verwerking van - dure - blauwe hardsteen voor de plint en witte natuursteen voor de constructieve en decoratieve delen.

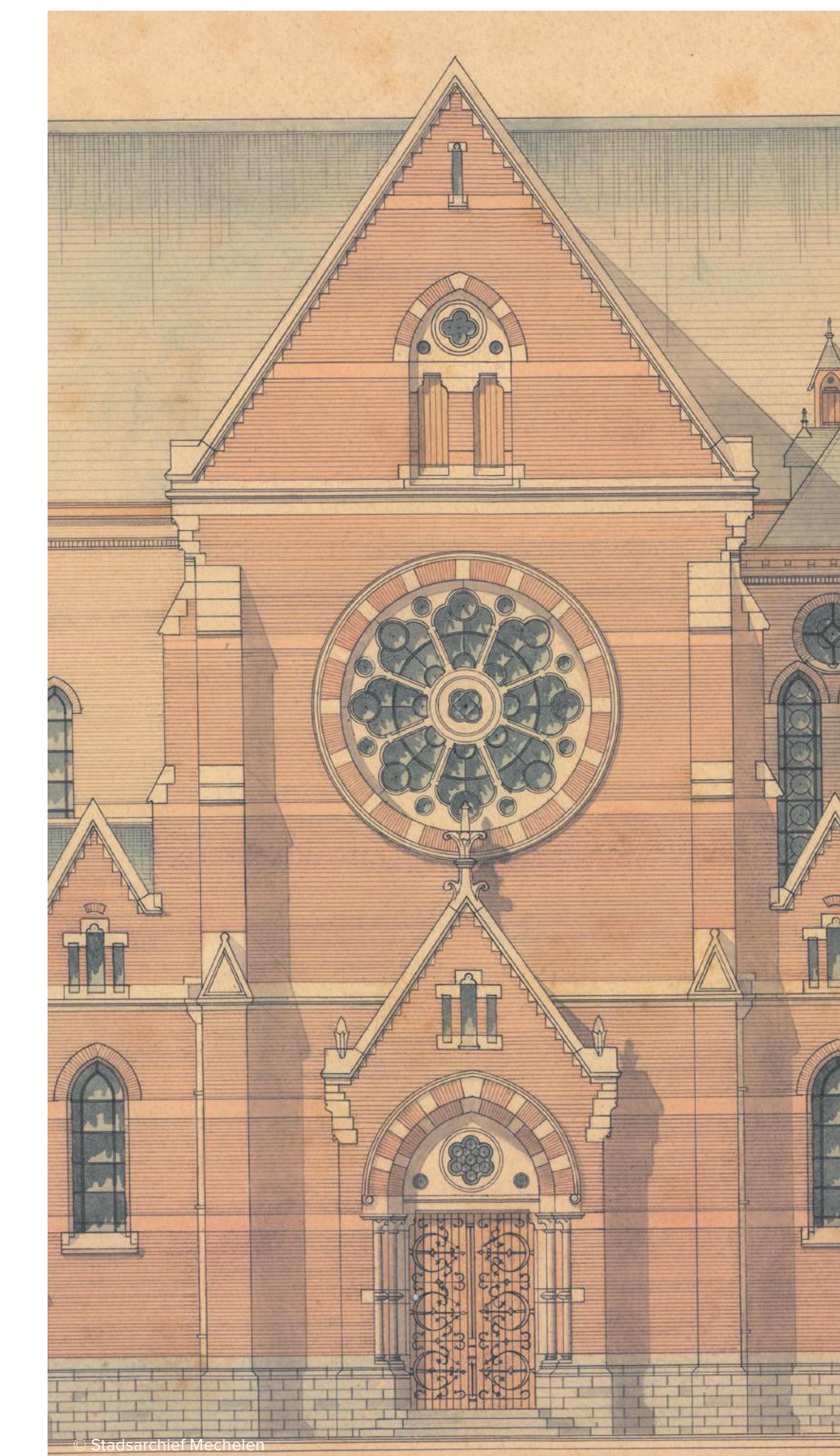
Op 18 november 1905 liet de Diocesane Commissie voor Cultusgebouwen, die zich sinds 1890 uitsprak over ontwerpen met betrekking tot katholieke eigendommen, zich echter negatief uit over Meyns' ontwerp. In zijn poging om het terrein maximaal te benutten, week de architect af van de richtlijn om het koor van de kerk naar het oosten te richten, een ingreep waartegen de commissie zich verzette. Bovendien waren de leden van de commissie tegen de 'vermenging van bouwtrant' in het ontwerp. Vooral de uitwerking van de vensters van de kruisbeuk en het ontwerp voor de torenspil vonden ze 'ongelukkig'.

▲ In zijn ontwerp van 1902 voorzag Meyns zeer hoge zijkapellen tussen de kruisbeuken en het halfronde koor. Ook het lettertype van de bijschriften was historisch geïnspireerd.

◀ Deze geveltekening bewijst dat de architect ook had nagedacht over een gelijkaardige opzet, maar met een centrale westtoren. De toren van dit ontwerp was minder sober en vertoonde o.a. een centraal radvenster, twee triforia en een portaal met halfzuilen.

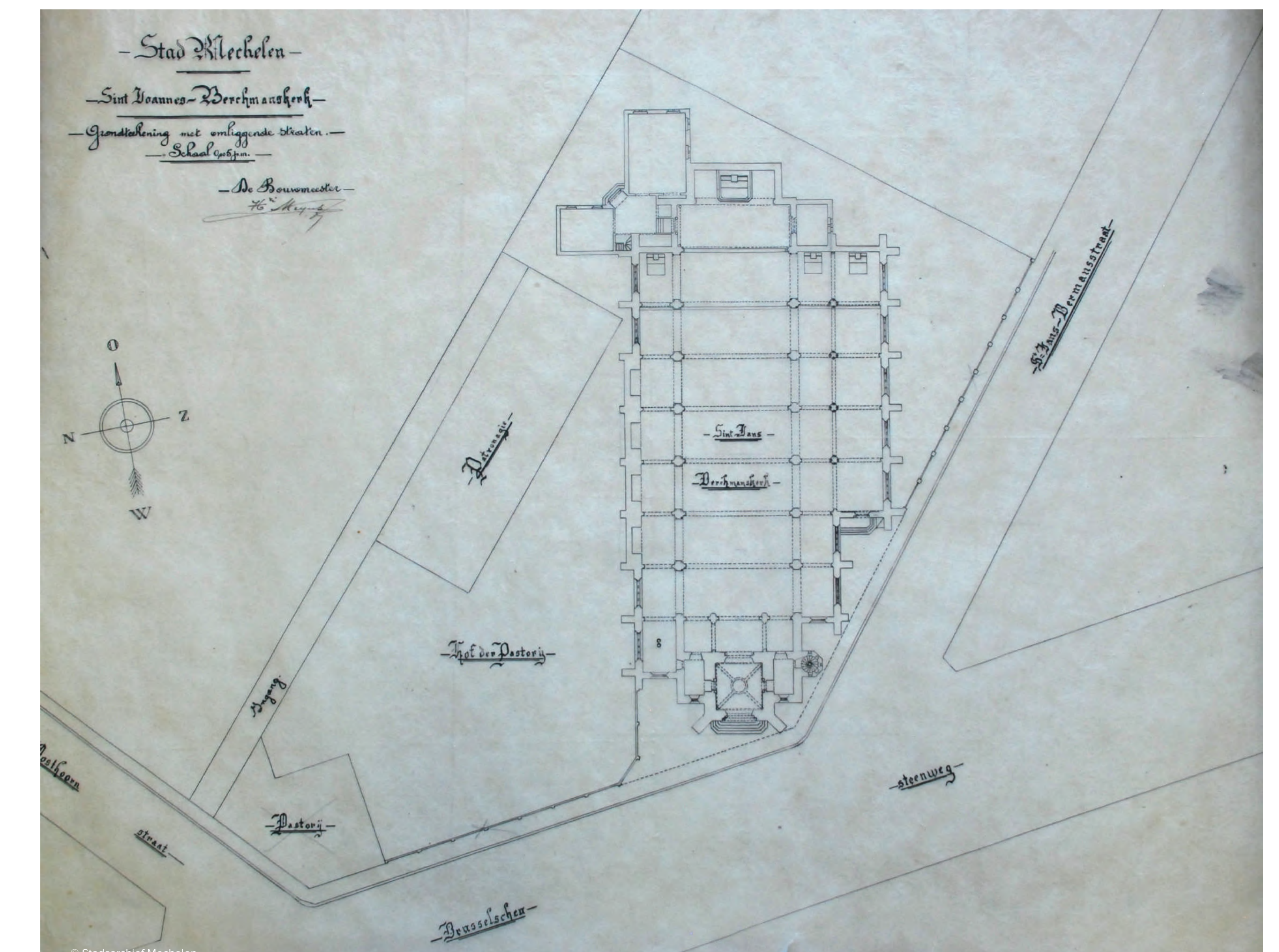

◀ Detail ontwerp Meyns van 1902: De Diocesane Commissie voor Cultusgebouwen liet zich in 1905 o.a. negatief uit over de vensters van de kruisbeuken. In de noordelijke kruisbeuk combineerde Meyns een spitsboog met vierpas, een groot radvenster en lancetvensters van ongelijke hoogte.

Het voorontwerp van 1906: goedgekeurd maar niet uitgevoerd

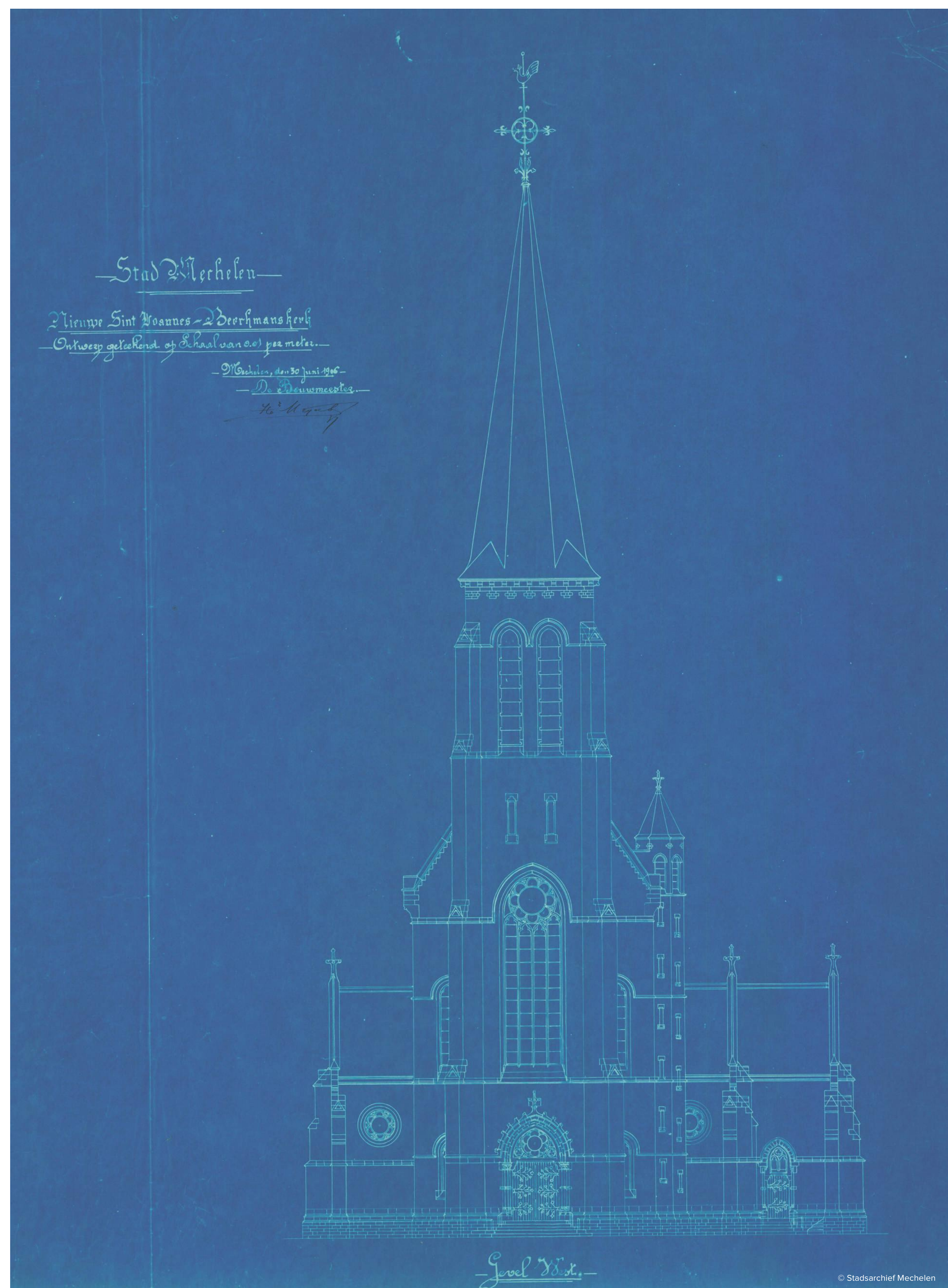
Nauwelijks een half jaar na de afkeuring door de commissie presenteerde Meyns een nieuw ontwerp dat aan hun verwachtingen tegemoet kwam.

De architect behield het idee van de asymmetrische zijbeuken. Om het koor volledig naar het oosten te richten, moest hij het grondplan echter zo draaien ten opzichte van de Sint-Jan-Berchmansstraat dat de zijbeuken aan die zijde een ongelijke lengte kregen. In zijn nieuw ontwerp liet hij de kruisbeuken achterwege en koos hij voor een vlak koor en een centrale westtoren.

▲ Het aangepaste voorontwerp voor de Sint-Jan-Berchmanskerek dat Meyns in 1906 presenteerde toont een meer compact grondplan met een duidelijk naar het oosten gericht koor. De gewijzigde inplanting liet ruimte voor een pastorie aan de Brusselsesteenweg.

Stilistisch oogde het nieuwe ontwerp soberder, grotendeels door de wijzigingen aan de vensteropeningen. Spitsboogvensters vervingen de lancetvensters en de roosvensters werden grotendeels weggelaten.

▲ De ontwerptekening van de voorgevel uit 1906 toont een centrale westtoren die duidelijk veel eenvoudiger was dan deze uit de denkoefening van vier jaar eerder.

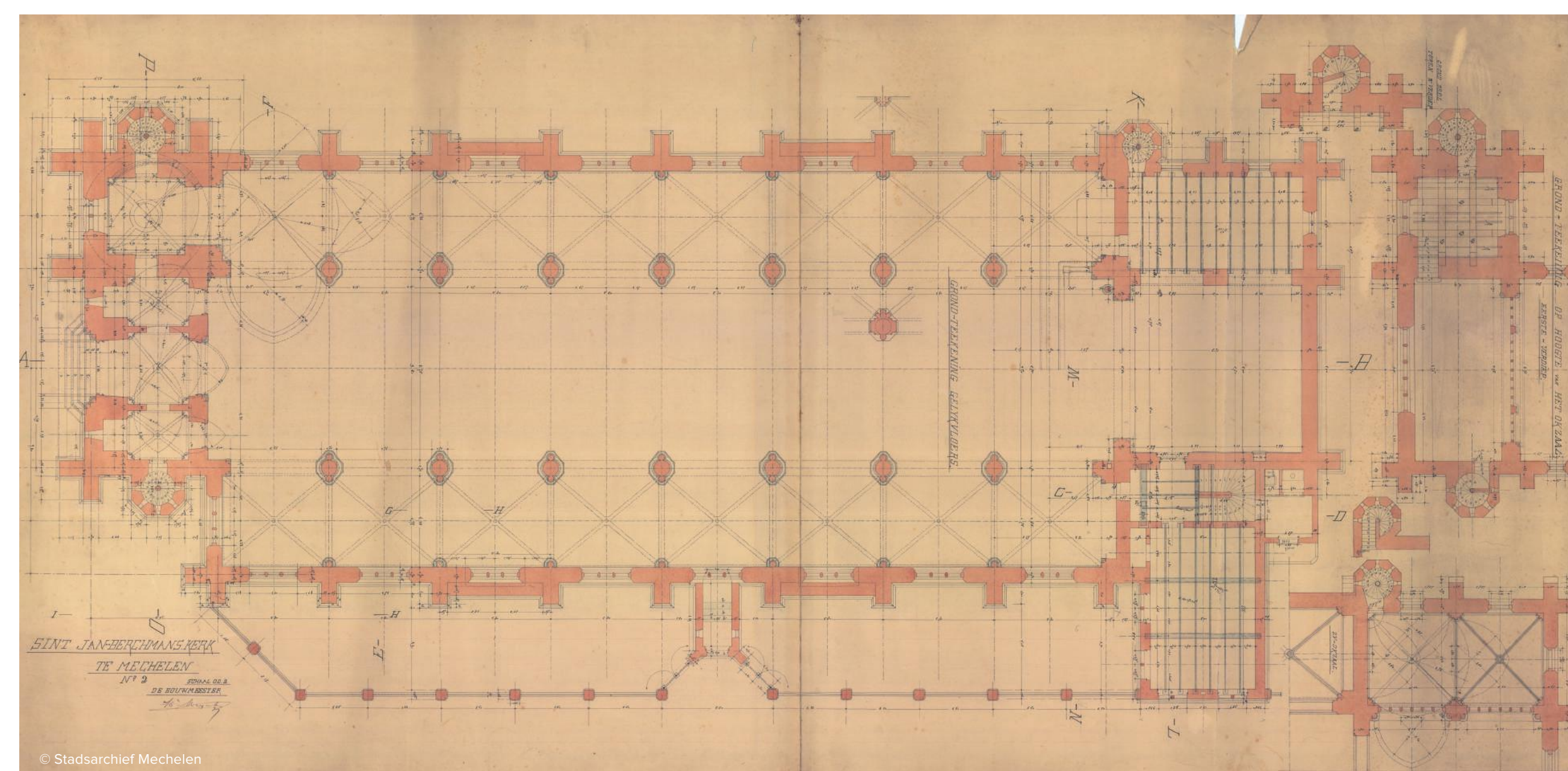
Eind juli 1906 keurde de Diocesane Commissie voor Cultusgebouwen het aangepaste voorontwerp goed. De plannen zouden om nog onbekende redenen echter nooit uitgevoerd worden. Het kwam dus tot een nieuw ontwerp.

Het definitieve ontwerp uit 1909

Rond 1908 liet de kerkfabriek in een brief aan het stadsbestuur weten dat de kapel bouwkundige gebreken vertoonde en volstrekt ontoereikend was om gelovigen op te vangen. Sinds het ontstaan van de parochie in 1891 was het aantal inwoners immers verdubbeld, tot meer dan 5000.

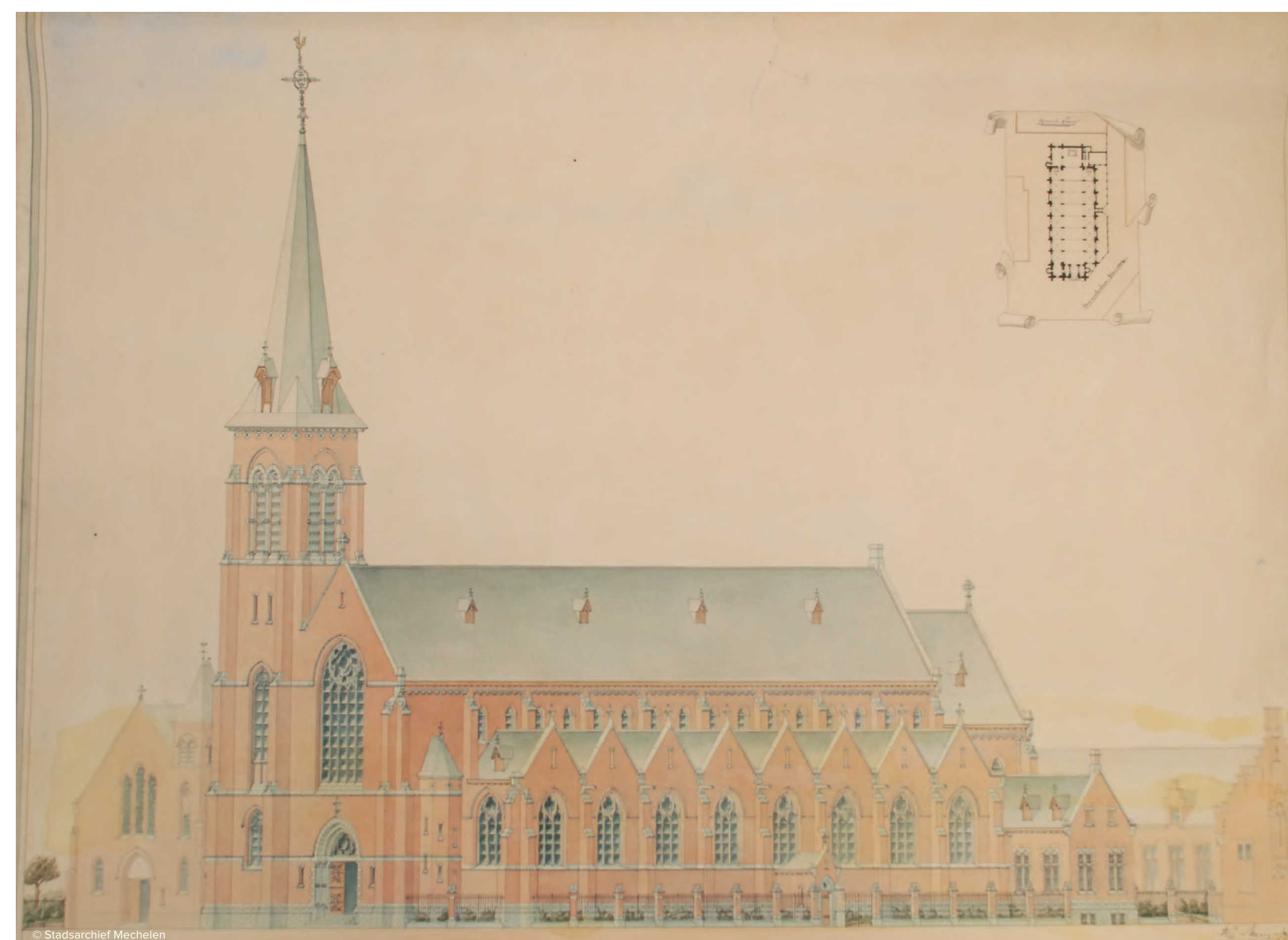
Gelukkig slaagde Henri Meyns er eind 1908 in om zijn opnieuw aangepast voorontwerp te laten goedkeuren en kort daarop te laten uitvoeren.

In zijn uiteindelijke plannen combineerde de architect elementen uit de verschillende voorontwerpen. Van zijn eerste voorstel behield hij de inplanting - evenwijdig met de kapel en de Sint-Jan-Berchmansstraat - en een voorgevel met een toren die zich naast het hoofdportaal bevindt. Net zoals in zijn tweede ontwerp liet hij de kruisbeuken achterwege en koos hij voor een vlak koor, voorzien van een groot radvenster. In zijn definitieve plannen introduceerde de architect echter ook een nieuw element: twee symmetrisch geplaatste, gelijkwaardige zijbeuken.

▲ In weerwil van zijn eerdere ideeën koos Meyns in zijn definitief ontwerp voor twee symmetrisch geplaatste zijbeuken. Gecombineerd met het weglaten van de kruisbeuken en de uitwerking van een vlak koor leidde dit tot een vereenvoudigd grondplan.

De sobere vormgeving van het tweede ontwerp werd door Meyns uiteindelijk nog verder vereenvoudigd. Zo verkleinde hij de spitsboogvensters van de zijbeuken en liet hij de decoratie met kruisbloemen grotendeels achterwege. Naar analogie met deze keuzes bleef ook het materiaalgebruik sober en in harmonie met dat van de overige gebouwen op de locatie. De constructieve en decoratieve delen van de baksteenbouw werden uitgevoerd in blauwe hardsteen (de buitenzijde) en witte Euvillesteen (interieur).

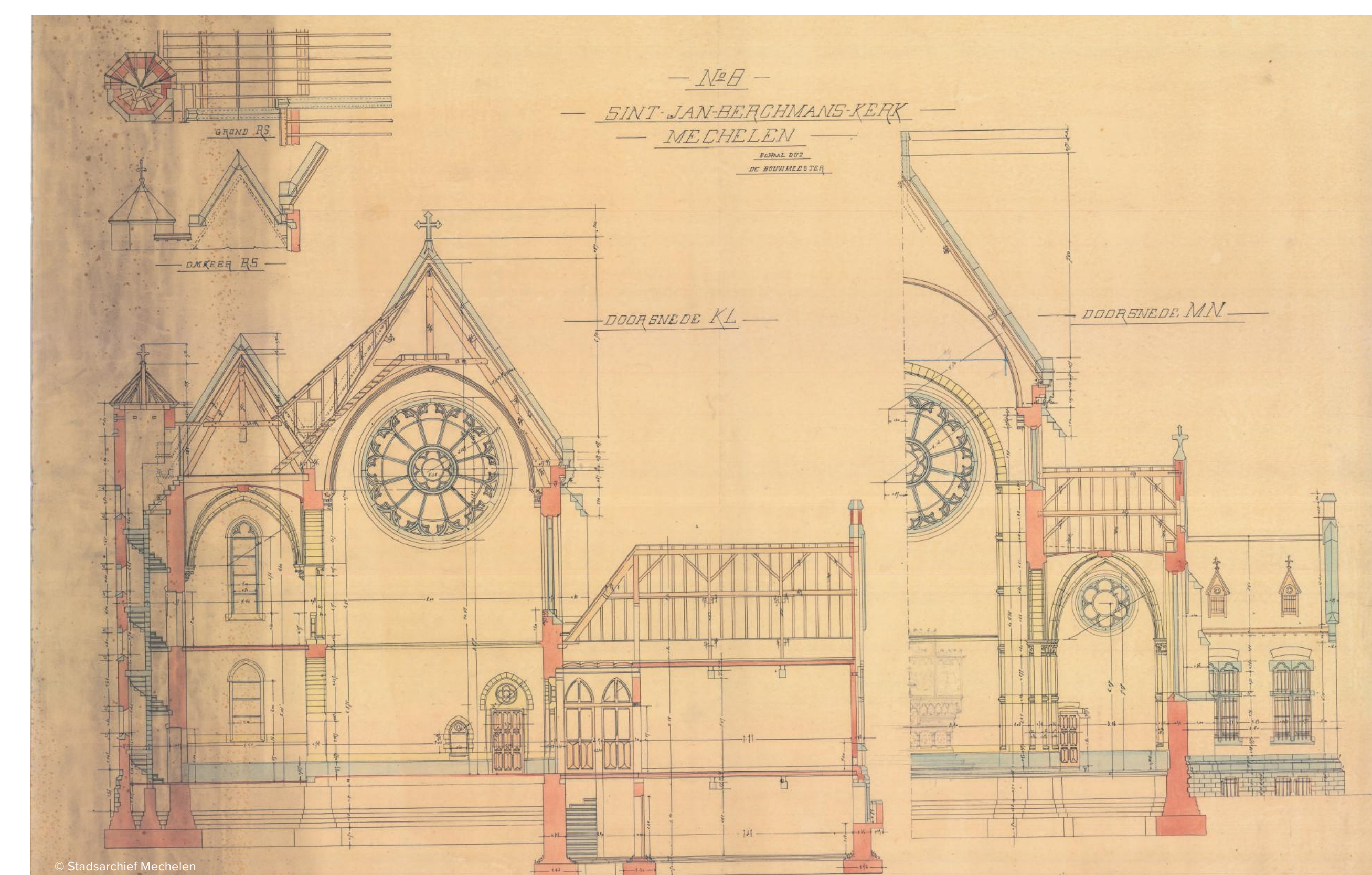

▲ Op dit definitieve gevelplan van de kerk staan ook een deel van één van de schoolvleugels (rechts) en de voorgevel van de als parochiezaal gebruikte kapel (links) afgebeeld. De kapel werd pas in 1992 gesloopt voor een uitbreiding van de school.

De Koninklijke Commissie voor Monumentenzorg toonde zich eind november 1908 positief over het ontwerp. Omwille van stabiliteitsredenen moest het aantal steunberen van de toren wel verdubbeld worden, waardoor de geschatte kostprijs van bijna 9000 fr. steeg tot ongeveer 230 000 fr. Een financiële tegenvaller voor de kerkfabriek, ondanks succesvolle tussenkomsten van het stadsbestuur en het bevoegde ministerie met een verhoogde subsidie. In september 1909 werden de werken toegekend aan de Schaarbeekse ondernemer J. De Booserie, die met 240 000 fr. de laagste bieding indiende. De aannemer liep echter zoveel vertraging op dat de kerkfabriek in februari 1912 de toestemming kreeg om de werken van ambtswege te laten voltooien. **Vermoedelijk werd de kerk pas eind 1912 opgeleverd.** Op dat ogenblik waren de besprekingen over het meubilair al enige tijd aan de gang.

Een gaaf neogotisch geheel: de interieurarchitectuur en het meubilair van beeldhouwer Jan Gerrits

Zowel aan de binnen- als buitenzijde is de Sint-Jan-Berchmanskerk een consequent uitgevoerd neogotisch bouwwerk. Ook in de kerk treffen we neogotische elementen aan als spitse scheibogen, ondersteund door witstenen zuilen met knoppenkapitelen. De overwelfing bestaat uit spitse, houten ton- (middenbeuk en koor) en kruisribgewelven (zijbeuken), gedragen door colonnetten.

▲ Op deze doorsnede van het koor staat in potlood al een hoogaltaar ingetekend (rechts). Deze tekening verschilt van het ontwerp dat beeldhouwer Jan Gerrits uiteindelijk realiseerde.

Het neogotische meubilair, dat de Antwerpse beeldhouwer-meubelmaker Jan Gerrits (1844-1922) vrijwel gelijktijdig met de bouw van de kerk ontwierp, is een wezenlijk onderdeel van het gebouw. Al in 1911 stelde de kunstenaar de plannen op voor het hoogaltaar, de zijaltaren, de preek- en biechtstoelen, de communiebank, een doopvont en een kruisweg. De totale kostprijs bedroeg naar schatting 54 200 fr. Tijdens de laatste maanden van 1913 keurden de betrokken instanties zijn ontwerpen goed. Door het uitbreken van WOI ging de uitvoering echter pas van start na 1916.

Onderzoek en redactie:
Maarten Van den Mooter, Dienst monumentenzorg stad Mechelen

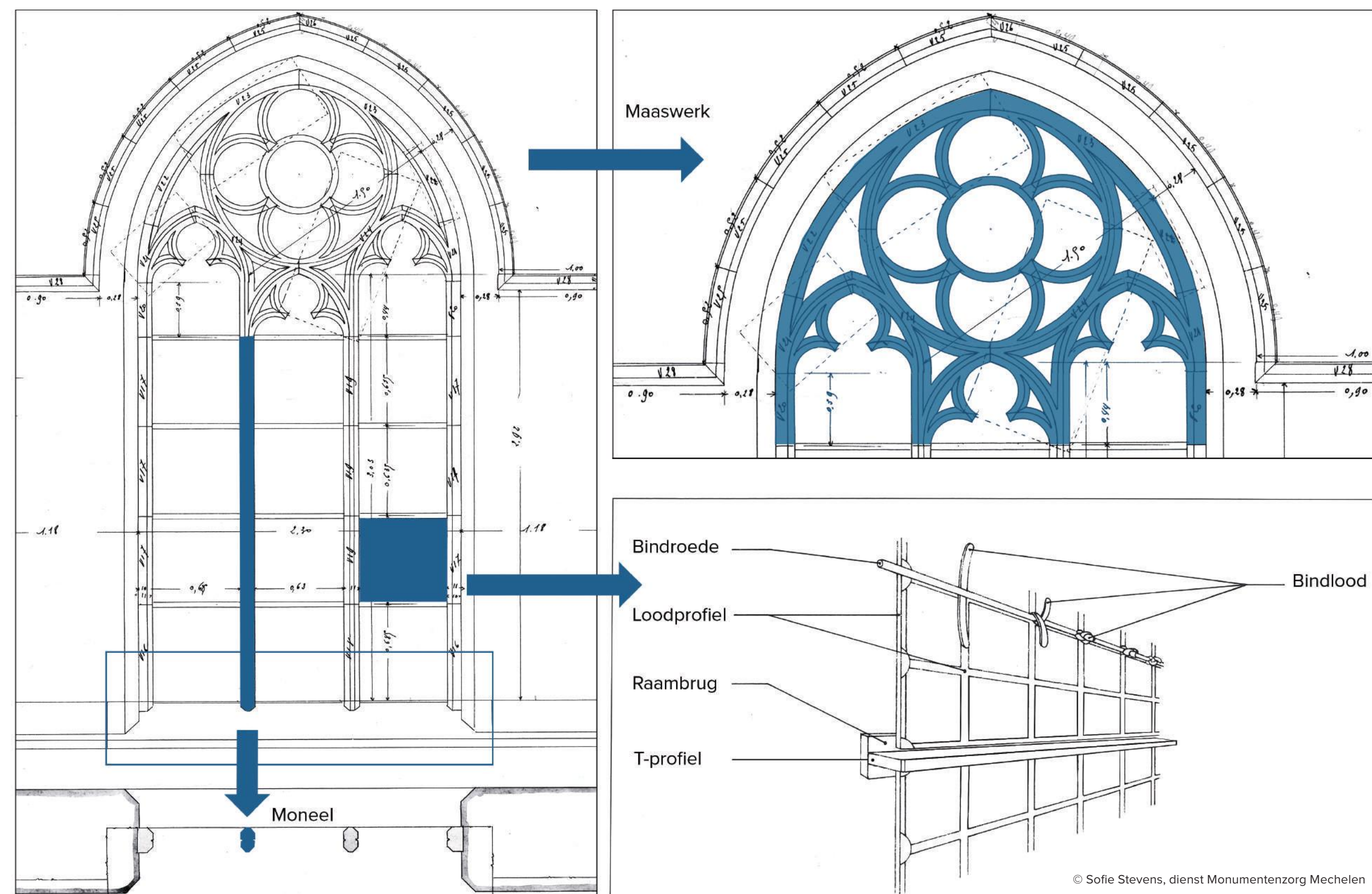
Literatuur:
De Greef, Patrick, *Sint-Jan-Berchmansschool*, in: *Schoolgebouwen: Blikvangers van de vierde Open Monumentendag*, brochure *Open Monumentendag Mechelen 1992*, p. 34-37.

Plomteux, Greet, *Parochiekerk Sint-Jan Berchmans* op: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be>

Restauratie en dringende onderhoudswerken

In de jaren 1980 werden al herstellingswerken uitgevoerd aan de kerk. Onder andere de dakbekleding en koperen goten werden vernieuwd, de glasramen van de zijbeuken hersteld en enkele natuurstenen monelen vervangen.

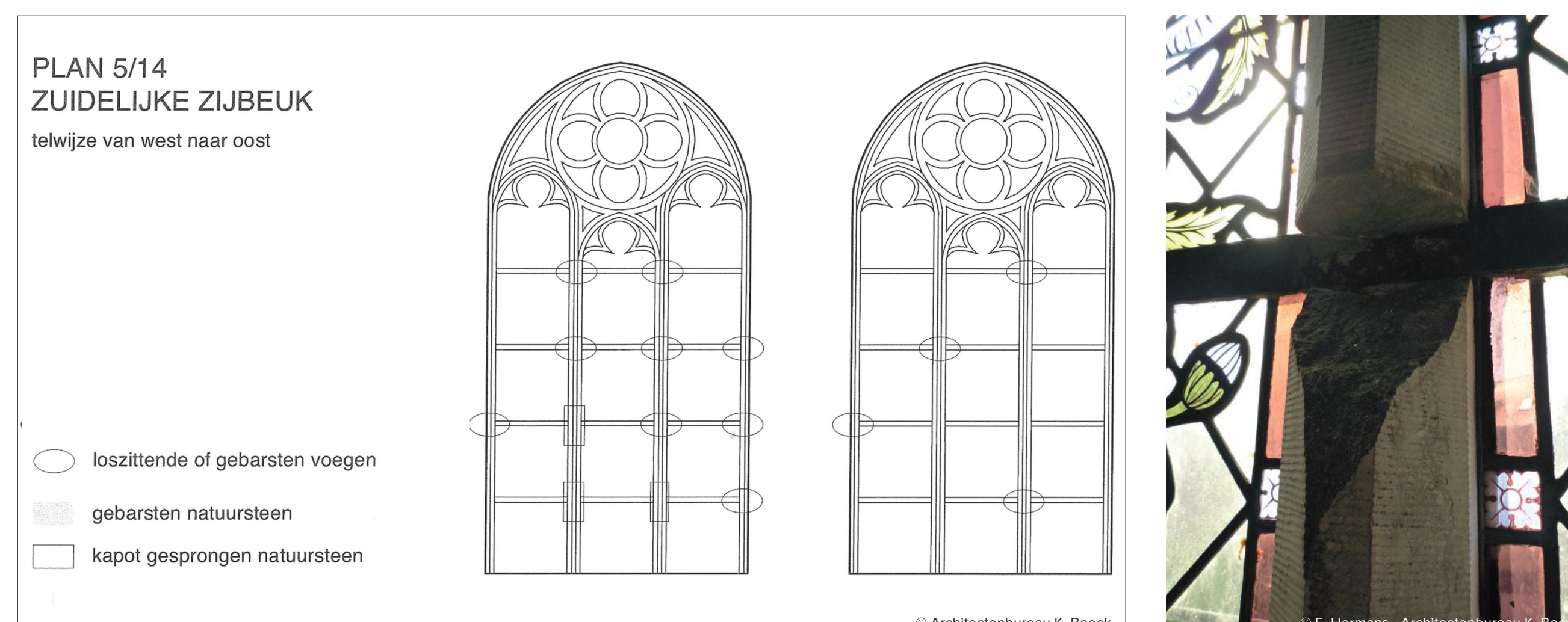
Vandaag zijn er opnieuw dringende herstellingen nodig. De veiligheid in de kerk en de stabiliteit van sommige glasramen kwamen in het gedrang doordat er aan de binnenzijde stukken natuursteen van de monelen afsprongen en verschillende monelen barstten en openstaande voegen vertoonden. Verder bleek uit een inspectie van Monumentenwacht dat enkele dringende onderhoudswerken aan de daken, goten en dakranden nodig waren.

▲ Een glas-in-loodpaneel bestaat uit glasstukken die in een loodnet vastzitten en een geheel vormen dat aansluit bij het maaswerk, tussen twee monelen of tussen een moneel en een dagkant (zijkant van het raam). In de Sint-Jan-Berchmanskerk rust het paneel op een T-vormige raambrug (horizontale verdeling). Aan de buitenzijde wordt elk glas-in-loodpaneel versterkt met windroeden. Een wind- of bindroede is een metalen staaf die met bindloodjes aan het paneel is bevestigd om het geheel te versterken en uitzakken te voorkomen. Met bindlood zijn ze vastgemaakt aan de panelen. Kit maakt de panelen wind- en waterdicht en zorgt door de hechting voor vormvastheid van het paneel. Kitten gebeurt daarom aan beide zijden.

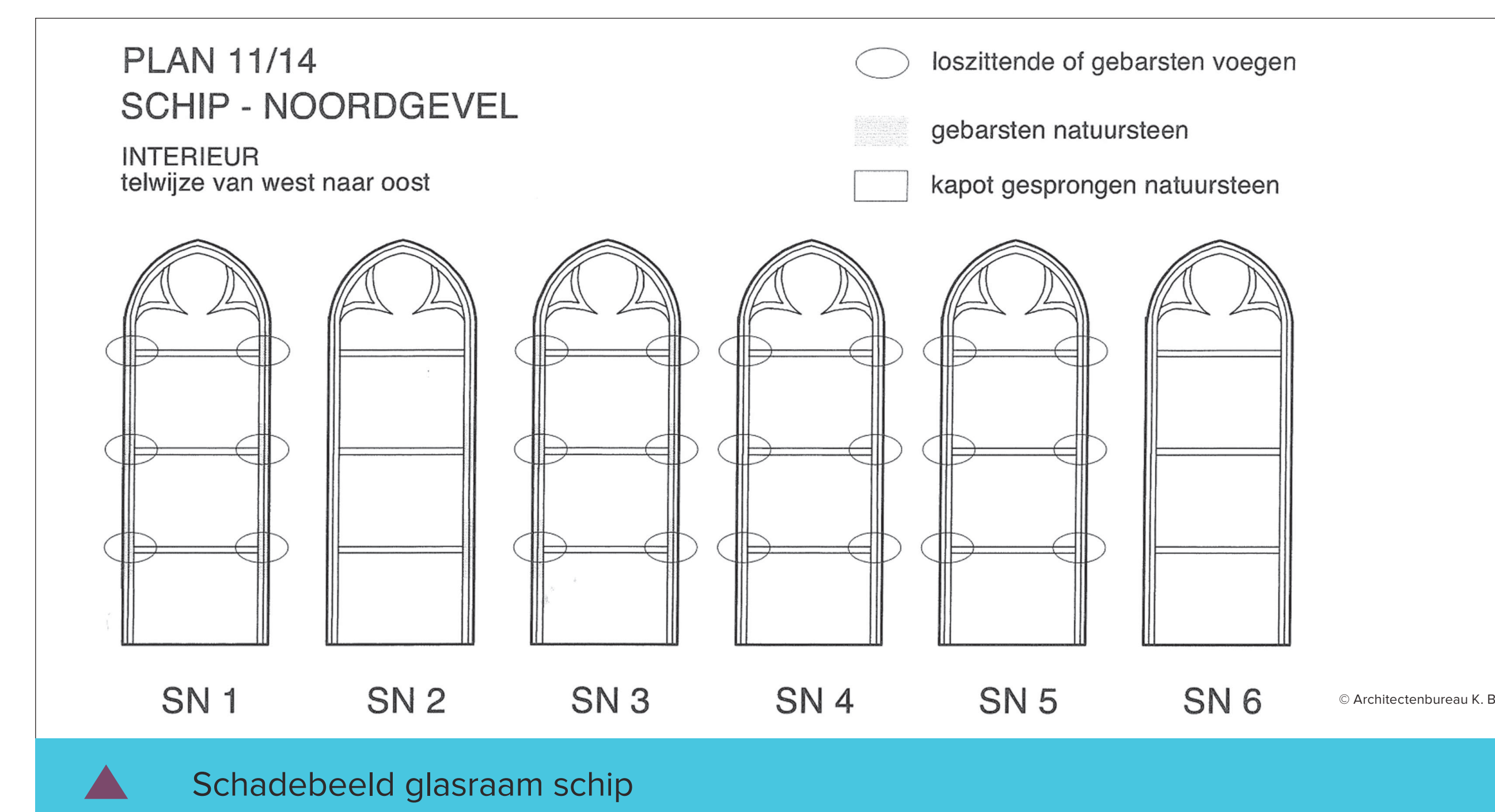
De glasramen

De ramen van de zijbeuken hebben een natuurstenen omlijsting (blauwe hardsteen) en een verticale onderverdeling met monelen. Het glas-in-lood rust op originele horizontale metalen T-profielen, de raambruggen, die van slechtere kwaliteit zijn. Bovendien zijn de glaspanelen onvoldoende gekit op de raambruggen, waardoor aan de buitenzijde regen op het metaal komt en aan de binnenzijde condenswater. Dit zorgt voor roestvorming op de raambruggen, wat spanningen veroorzaakt in de natuursteen, die daardoor op zijn beurt stuk springt. Het glas en het lood zijn nog wel in goede staat.

▲ Schadebeeld glasraam zijbeuk. Tekening links: interieur, tekening rechts: exterieur

De ramen van het schip zijn kleiner en hebben geen onderverdeling in natuursteen. De metalen raambruggen vertonen er echter dezelfde schade. Door de roestvorming op deze raambruggen raakten ook de dagkanten van de vensters beschadigd. Bovendien zien we dat sommige natuursteenlijsten tegen hun groef-leger geplaatst werden, zodat ze door de druk beginnen te splijten en barsten.

▲ Schadebeeld glasraam schip

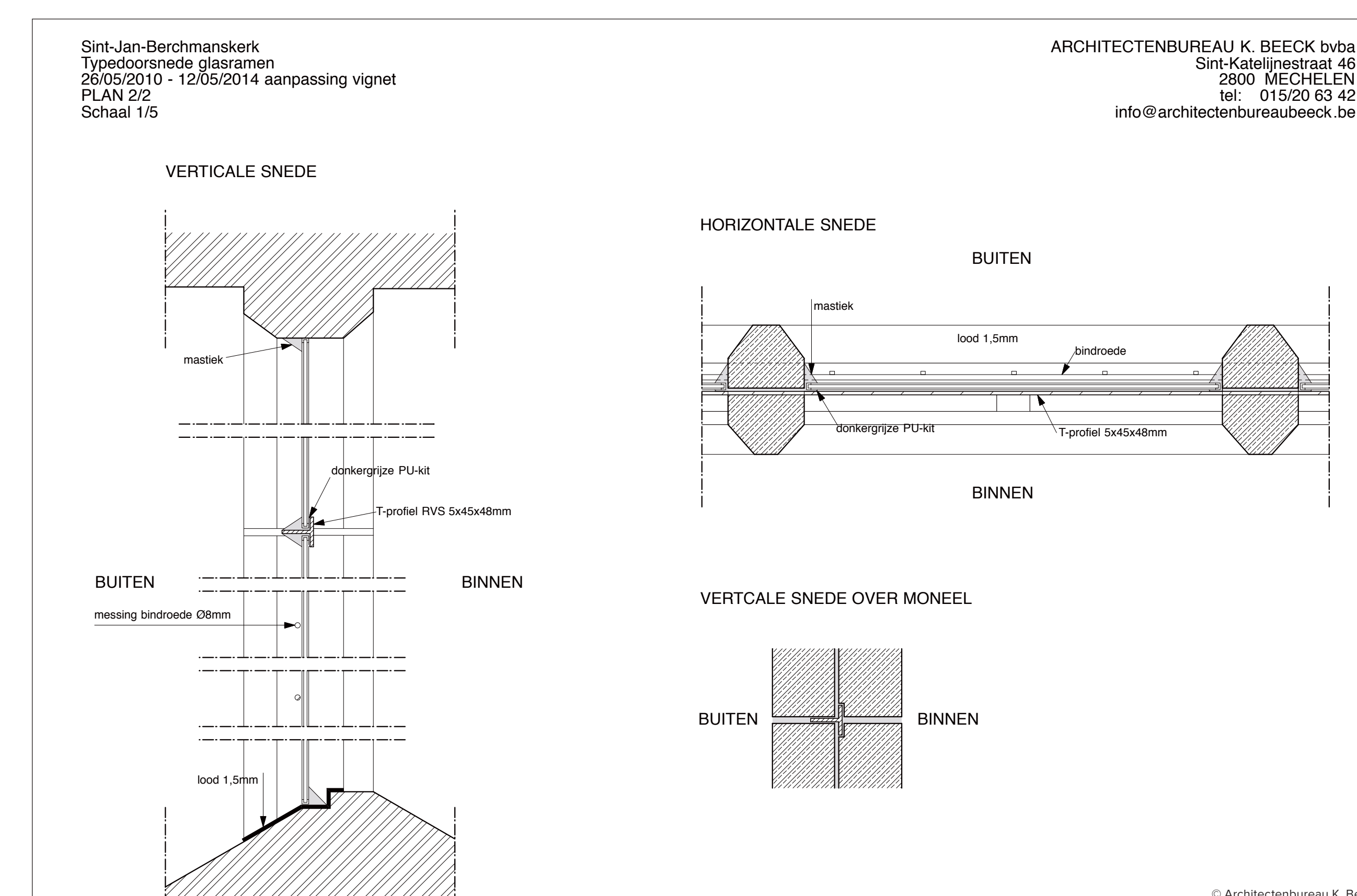
Het glas-in-lood zal volledig gedemonteerd worden met uitzondering van de stukken in het maaswerk bovenaan de vensters, omdat er daar geen metalen profielen zijn. De uitgenomen glaspanelen zullen in het atelier worden gereinigd en enkele gebarsten glaskalibers worden vervangen. Omdat het glas-in-lood in goede staat is, zal het herstel eerder beperkt blijven.

Na het verwijderen van het glas zullen de natuurstenen monelen gedemonteerd worden en de metalen raambruggen verwijderd. Nadat de natuursteen gereinigd is, worden er plaatselijk herstellingen uitgevoerd met restauratiemortel.

Afgebroken stukken worden ingevuld met nieuwe stukken blauwe hardsteen.

De raambruggen worden integraal vervangen door profielen in roestvrij staal om roestvorming te vermijden. Vervolgens worden alle onderdelen terug gemonteerd en grondig gemaskeerd langs binnen- en buitenzijde zodat er geen vocht tussen het glas en het metalen profiel komt. Onderaan wordt een condensgootje in lood voorzien voor de afvoer van condenswater.

Het grote glasraam in de westgevel is geplaatst met messing deklatten, het glas-in-lood van de rozassen is koud in de natuursteen geplaatst. Door de afwezigheid van roestvorming is dit glasraam nog in goede staat en worden er geen ingrepen aan voorzien.

▲ Detailplan glasraam zijbeuk

Daken

De dakbekleding verkeert in vrij goede staat, zodat de werken beperkt blijven tot een globaal nazicht en onderhoud. Alleen enkele kapotte of verschoven leien worden vervangen.

Tijdens de vorige herstellingswerken werden geen ladderhaken geplaatst, waardoor de goten en daken niet toegankelijk zijn voor onderhoud. Er is daarom gekozen om onderaan het dak een rij ladderhaken te voorzien. Rond elke nieuwe ladderhaak wordt de leibedekking aangevuld.

Verder worden nog enkele andere werken uitgevoerd om de toegankelijkheid te verbeteren. De loopbruggen op zolder worden voorzien van leuning en de dakluiken van de zijbeuken worden vervangen door minder zware exemplaren.

Het koper van de goten werd in de jaren 1980 vernieuwd en is nog in goede staat. Koper krimpt echter of zet vaak uit. Uitzetstukken moeten dit opvangen, maar de goten in de Sint-Jan-Berchmanskerk hebben deze uitzetstukken te weinig. Er zijn ook enkele soldeernaden onzorgvuldig uitgevoerd waardoor deze open staan en er water kan infiltreren. Er worden daarom bijkomende expansienaden voorzien en de openstaande soldeernaden worden hersteld. Van de aanwezige werfinrichting wordt gebruik gemaakt om de dakkapellen en goten te schilderen, na 20 jaar is dit sterk verschaald.

Gevels

De gevels zien er grotendeels nog goed uit. Op enkele plaatsen is het voegwerk echter uitgespoeld: aan de kroonlijst onder de goten, op en onder de dekstenen van de puntgevels en rond de dekstenen van de steunberen. Onderaan de muren is er veel plantengroei, die ook het metselwerk beschadigt.

Van de stellingen voor de werken aan de daken en glasramen wordt gebruik gemaakt om meteen de gevelvlakken na te kijken en de beschadigde zones te herstellen. De loden aansluitingen onder de dekstenen worden nagekeken, net als de topbekroningen in natuursteen.